

«خانه»
در فرهنگ ایرانی
(دفاعیه و بعضی از کاربردها)

دکتر حسین سلطانزاده

سلطان زاده، حسین
«خانه» در فرهنگ ایرانی (مفاهیم و بعضی از کاربردها) / حسین سلطان زاده - تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۹۶.
۱۴۴ ص: مصور. - (فرهنگ و معماری؛ ۳۱)

ISBN: 978-964-379-392-0

فهرستبوسی بر اساس اطلاعات فیبا.
Hossein Soltanzadeh. «House» in Iranian Culture (Concepts and some Applications)
ص.ع. به انگلیسی

کتابنامه: ص. ۱۳۹-۱۴۳.
۱. معماری ایرانی. ۲. فرهنگ ایرانی - تأثیر. الف. دفتر پژوهشهای فرهنگی. ب. عنوان.
۱۳۹۶ اس ۲/خ ۱۴۸۰ NA ۷۲۰/۴۷۰۹۵۵
کتابخانه مایران
۴۳۷۳۹۹۳

ISBN:978-964-379-392-0

شابک: ۰-۱-۳۷۹-۹۶۴-۹۷۸

● «خانه» در فرهنگ ایرانی (مفاهیم و بعضی از کاربردها)

● دکتر حسین سلطان زاده

● «House» in Iranian Culture (Concepts and some Applications)

● Hossein Soltanzadeh (Ph D.)

● ویراسته پروین حیدری

● تصاویر روی جلد: خانه ایرانی - کاشان (رعنا جوادی)

● طراح جلد و صفحه آرا: فریده داورزنی، حروفچین: ناهید صبائی

● شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه * باب اول: ۱۳۹۶

همه حقوق محفوظ است. هرگونه تقلید و استفاده از این اثر به هر شکل بدون اجازه کتبی دفتر پژوهشهای فرهنگی ممنوع است

دفتر پژوهشهای فرهنگی

مراکز اصلی پخش و فروش:

● دفتر و فروشگاه مرکزی: تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایرانشهر شمالی، کوچه باقری قصرالدشتی، شماره ۵.

کُد پستی: ۱۵۸۴۷۹۱۳

سندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۴۶۹۱

تلفن: ۸۸۳۱۵۲۳۷، ۸۸۲۱۳۶۴

دورنگار: ۸۸۳۰۲۴۸۵

تلفن های فروش: ۸۸۸۴۹۴۶۱، ۰۹۳۵۳۴۷۹۸۴۷

پست الکترونیک: lahze1386@gmail.com فروش الکترونیک: www.iranculturalstudies.com

● پخش مرکزی: تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، نبش خیابان شهید وحید نظری، شماره ۲۵۵.

تلفن: ۶۶۴۱۷۵۳۲، ۰۹۱۲۲۱۷۷۶۴۷

دورنگار: ۶۶۴۱۷۵۳۲

یادداشت

شاید به ندرت بتوان هنری یافت که به اندازه معماری با زندگی مردم پیوند داشته باشد. هنر معماری از بارزترین جلوه‌های فرهنگ هر قوم و هر دوره تاریخی و نشان‌دهنده فضای زیست آدمی است.

هدف از انتشار مجموعه «فرهنگ و معماری» فراهم آوردن زمینه‌ای مناسب برای توجه به هر یک از فرهنگ ایرانی در عرصه هنر معماری و شهرسازی است تا ضمن شناخت و معرفی خصوصیات معماری و شهرسازی سنتی و مفاهیم نهفته در آن، بتوان در مسیر کشف مفاهیم نو و ارتقای این هنر و ساماندهی ساخت و ساز و معماری فضای کار و زندگی در کشور کمک‌هایی صورت گیرد و مؤثر برداشت.

از آن‌جا که آثار معماری ماندگار تاریخی، فضاهای شهری و جز آن با گذشت ایام، به دست طبیعت و نیز به دست بشر در معرض فرسودگی و ویرانی هستند، کوشش می‌شود با فراهم آوردن و انتشار متن‌های پژوهشی و اسناد مصور و مستند در این مجموعه، بخش مهمی از فرهنگ بشری تا جای ممکن از گرداب فراموشی مصون بماند. طبیعی است آن دسته از آثاری که با زندگی مردم ساکن در کشور و با نیازهای نزدیک‌تری دارند در کانون توجه این مجموعه هستند.

معماری تجسم فرهنگ و هنر هر قومی در هر عصر یا یک مقطع معین در گستره تاریخ بشر است. معماری جوهره‌ای ترکیب شده از ذوق، مهارت دست‌آورد فکر، خلاقیت و از همه مهم‌تر هستی‌شناسی و فلسفه زیستی انسان‌ها در زمان‌ها و مکان‌هاست و بناهای ارزشمند برجای مانده از این جوهره ترکیبی، حاصل زندگی و تلاش‌های معمارانی است که همه خود را در آثارشان تجسم بخشیده‌اند و با آن زبان سخن می‌گویند.

امید است با همکاری همه علاقه‌مندان بتوان تصویر روشن و مستندی از پیوندهای فرهنگ و معماری در این مجموعه به دست داد، به گونه‌ای که برای راهگشایان و نوآوران قلمرو خلاق فرهنگ الهام‌بخش و برای پژوهندگان و جویندگان دانش وسیله‌ای برای آموزش و پژوهش باشد.

دفتر پژوهش‌های فرهنگی

فهرست مطالب

پیشگفتار

۹

فصل ۱: خاستگاه، مفاهیم و بعضی از کاربردهای واژه خانه

۱۳

خاستگاه زبان

۱۳

برخی از واژه‌های معماری و تحول آنها

۱۶

برخی از مفاهیم و کاربردهای واژه خانه

۱۹

چگونگی شکل‌گیری واژه خانه و بعضی معانی و مترادف‌های آن

۲۲

نقش معماران و متن‌های ادبی و عرفانی در ادبیات معماری

۳۰

سکونتگاه و خانه آرمانی در دوره باستان

۳۳

فصل ۲: واژه خانه و بعضی از ترکیب‌ها و معانی آن

۳۵

پیوست‌ها

۱۰۳

پیوست ۱: برخی ضرب‌المثل‌های مربوط به خانه

۱۰۴

پیوست ۲: سنت‌های طراحی و سکونت در خانه‌های درون‌گرای ایرانی

۱۰۵

به روایت عبدالله مستوفی

پیوست ۳: از خانه تا آپارتمان

۱۱۶

پیوست ۴: سلسله مراتب معماری درونی خانه‌ها

۱۲۷

فهرست منابع

۱۳۹

www.ketab.ir

پیشگفتار

به نظر می‌رسد که از چند جنبه می‌توان آن دسته‌هایی که کمابیش مشابه بین معماری و زبان یافت. نخست آن‌که معماری چون زبان نوشتاری یا تصویری است و می‌تواند کمابیش نقش یک رسانه را هم در مقیاسی محدود و که چک داشته باشد، چنان‌که برای نمونه می‌توان اشاره کرد که عناصر، نقش‌ها و ترکیب‌ها در ساختمان در گذشته می‌توانست تا حدودی نشان‌دهنده کارکرد آن و در مواردی نمایانگر منزلت ساکنان یا صاحبان آن باشد. افزون بر این، به نظر می‌رسد که برخی قاعده‌ها و اصول طراحی معماری کمابیش به بعضی اصول و نکته‌های مربوط به دستور زبان شباهت دارد، چنان‌که می‌توان کرچک‌ترین واحدهای سازنده یک بنا مانند ساده‌ترین مصالح همچون آجر یا قطعه‌های کرچک سنگ یا چوب را به حروف تشبیه کرد که به‌تنهایی سازنده بنایی نیستند، بلکه در ترکیب‌های گوناگون با دیگر واحدها می‌توانند عناصر معماری را شکل دهند و ترکیب این عناصر با هم فضاها و بخش‌های گوناگون یک بنا و آنها نیز با هم یک ساختمان یا بنا را شکل می‌دهند. شباهت کلی بین زبان و معماری محدود به پدیده‌های بالا نیست، بلکه به نظر می‌رسد همان‌طور که شمار واژه‌های مربوط به یک پدیده یا ویژگی‌های یک پدیده در یک فرهنگ یا زبان می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت آن پدیده در آن فرهنگ یا زبان باشد، شمار یک طرح یا نقش یا عنصر معماری در یک محیط می‌تواند با کاربرد یا اهمیت آن مرتبط باشد. برای نمونه می‌توان به شمار واژه‌های مربوط به شتر در زبان عربی، یا شمار واژه‌های مربوط به اسب در

ایران باستان یا شمار واژه‌ها و ترکیب‌های مربوط به آن در زبان فارسی اشاره کرد و فراوانی آنها را نشان‌دهنده فراوانی کاربرد و اهمیت آن پدیده‌ها دانست.

با توجه به این که زبان یکی از مهم‌ترین و بی‌همتاترین رسانه‌ها در توسعه و انتقال مفاهیم به‌شمار می‌آید و مفاهیم و پدیده‌ها می‌توانند از طریق زبان تبادل شوند، اهمیت نقش زبان در فرایند آموزش معماری و از سوی دیگر در روند ارتباط بین معماران و مردم و همچنین معماران با معماران و مردم با مردم آشکار می‌شود و چگونه می‌توان انتظار داشت معماری یک جامعه با فرهنگ آن جامعه به‌صورتی همه‌جانبه پیوند داشته باشد، درحالی که بعضی از مفاهیم آن در قالب و پیکره همان زبان تجلی نیابند. به نظر می‌رسد از آغاز دوره آموزش دانشگاهی معماری در ایران، به‌تدریج از یک‌سو بعضی از واژه‌ها و اصطلاحات معماری ایرانی امکان کاربرد مداوم را نیافتند و از سوی دیگر بعضی از واژه‌ها و اصطلاحات معماری غیرایرانی وارد نظام زبان معماری ایرانی شد. این پدیده به‌سبب نبود نهادهای فرهنگی و علمی مناسب و سنتی پدید آمده در بعضی پایه‌های علمی و فرهنگی کشور به‌ویژه در دوره قاجار موجب شد که معماران ایرانی به‌تدریج با آشنایی با واژه‌های غربی مانند آپارتمان، بلوک، لابی، گالری، پاسیو، سالن و پنت‌هاوس به زبان عمومی نیز راه پیدا کرده است و این در حالی صورت می‌گیرد که برخی شواهد حاکی از آن است که بعضی از واژه‌های معماری ایرانی مانند «خانه» پیشینه‌ای تقریباً دو هزار ساله یا بیش‌تر، آن هم در سرزمینی با ده‌ها هجوم عظیم تاریخی اقوام دیگر به آن و استقرار گروه‌هایی استوار در این بوم، دارد و هنوز نیز بسیاری از گروه‌های مردم آن را به‌کار می‌برند و در دوره معاصر نیز ترکیب‌هایی بدیع و جدید از آن پدیده آمده است و این پدیده به‌صورت فرایندی اجتماعی - زبانی بدون مشارکت آگاهانه و برنامه‌ریزی شده جامعه معماری در حال شدن است و آن را می‌توان نشانه‌ای از حیات زبان فارسی و بخشی از فرهنگ معماری ایرانی، هرچند به شکلی محدود، دانست.

معماری به‌عنوان هنر و حرفه‌ای بین‌رشته‌ای همواره با برخی از رشته‌ها، حرفه‌ها و هنرهای دیگر مرتبط بوده و است، به همین سبب در مواردی برای شناخت بهتر معماری، به‌ویژه آثار معماری در گذشته که بسیاری از اسناد و به‌خصوص حیات اجتماعی جاری در فضاها از میان رفته است، لازم است به اسناد موجود در حوزه‌ها و رشته‌های دیگر نیز توجه کرد، زیرا داده‌های مربوط به هر یک از آنها می‌تواند آگاهی‌های موجود در زمینه معماری را توسعه دهد.

در بررسی متن‌های تاریخی متوجه فراوانی کاربرد واژه خانه در نام‌گذاری بسیاری از بناهای متفاوت و همچنین فراوانی کاربرد آن برای شماری از مفاهیم اجتماعی شدم و تصمیم

گرفتم نتایج بررسی‌های مقدماتی خود را در اختیار همکاران و پژوهشگران علاقه‌مند قرار دهم تا شاید دیگران آن را ادامه دهند یا شاید بتوان امیدوار بود که در آینده با همکاری یک نهاد فرهنگی امکان بررسی دقیق این پدیده به وجود آید، زیرا به سادگی نمی‌توان به صورت فردی چنین موضوعی را به دقت مورد مطالعه قرار داد. حدود دو دهه است که مسئله توجه به منابع و اسناد مرتبط با فرهنگ و هنر ایران برای شناخت معماری ایرانی توجه مرا به خود جلب کرده است. پیش از این در زمینه بازتاب بعضی از داده‌های مربوط به معماری و شهرسازی تاریخی ایرانی در شاهنامه فردوسی یک بررسی ساده انجام دادم که در سال ۱۳۷۸ کتاب *معماری و شهرسازی به روایت شاهنامه فردوسی* منتشر شد. کتاب معماری و شهرسازی ایران در نگاره‌های ایرانی را در سال ۱۳۸۷ برای نشان دادن برخی داده‌های مربوط به معماری و شهرسازی، ایران در نگاره‌های ایرانی تألیف و منتشر کردم، زیرا داده‌های موجود در متن‌های تاریخی، ادبی و نگاره‌ها می‌توانند آگاهی‌های موجود درباره بعضی از ویژگی‌های معماری و شهرسازی ایرانی، مانند چگونگی استفاده از فضاها و هم‌چنین برخی از خصوصیات کارکردی و اجتماعی آنها را توسعه دهد.

این کتاب از چند بخش تشکیل شده است. در بخش نخست، توضیح مختصری درباره رابطه بین زبان و معماری آورده شده است. بخش دوم واژه‌هایی که در ترکیب با کلمه خانه ساخته شده‌اند، ثبت شده‌اند و به سبب این که کلمه را در قسمتی از زمینه یا متنی که در آن به کار رفته بهتر می‌توان درک کرد، در بیش‌تر موارد بخش کوتاهی از یک متن تاریخی درباره هر کلمه آورده شده است. در فهرست منابع نیز در هر یک قرن تألیف بسیاری از کتاب‌های تاریخی استفاده شده یا سال مرگ مؤلف اثر آورده شده تا پژوهشگران جوان در صورت تمایل بتوانند زمان تألیف اثر را بدانند.

لازم است اشاره شود که همه ترکیب‌های آورده شده به اسم مکان اشاره ندارند، بلکه در مواردی اسم فاعل (خانه‌دار)، یا اضافه استعاری (خانه چرخ) و غیره هستند. در مواردی نیز به لحجه‌های مختلف از خانه اشاره شده است.

هدف از این پژوهش ساده و مقدماتی، از یک سو بررسی برخی مفاهیم گوناگون واژه «خانه» در زبان فارسی و چگونگی ترکیب آن با واژه‌های دیگر در دوران گوناگون تاریخی است و از سوی دیگر نشان دادن توان زبان فارسی در پاسخ‌گویی به بعضی از نیازهای فرهنگی و زبانی معماری در دوره معاصر. امید است که بتوان به صورتی مناسب از آن استفاده کرد.

در اینجا لازم است از اساتید ارجمند، سرکار خانم دکتر ژاله آموزگار و جناب آقای دکتر یحیی مدرسی، برای پاره‌ای از راهنمایی‌های آنان سپاسگزاری کنم. البته این اثر کاستی‌های

فراوانی دارد که به سبب محدود بودن زمان، امکانات و محدود بودن آگاهی‌های نگارنده در این زمینه است. امید است همکاران ارجمند و پژوهشگران گرانقدر ضمن بیان کاستی‌های این اثر که بعضی از آنها را مؤلف می‌داند، پیشنهاد خود را برای توسعه این عرصه به مؤلف بگویند و لازم است که پژوهش‌های بین‌رشته‌ای با همکاری متخصصان گوناگون در آینده بتواند گستره وسیع‌تری را در این زمینه واکاوی کند.

حسین سلطانزاده
دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی

www.ketab.ir